

UOT 159.9

Nərminə Şamil qızı Qurbanova
Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi

ETNİK QRUPLARIN SOSIAL-PSIXOLOJİ ADAPTASIYASINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Нармина Шамиль гызы Гурбанова
преподаватель
Бакинского Государственного Университета

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКУЮ АДАПТАЦИЮ ЭТНИЧЕСКИХ ГРУПП

Narmina Shamil Gurbanova
teacher at
Baku State University

FACTORS AFFECTING SOCIAL-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF ETHNIC GROUPS

Xülasə. Əsrlər boyu Azərbaycanda çoxsaylı etnik qruplar məskunlaşmış və bu gün də yaşamaqdadır. Yeni sosial və siyasi şəraitdə Azərbaycanda yaşayan milli-etnik qrupların sosial-psixoloji adaptasiyasının istiqamətlərini öyrənmək və adaptasiya prosesində özünü göstərən problemləri aradan qaldırmaq olduqca aktualdır.

Bu gün inkişaf edən Azərbaycan dünya dövlətləri içərisində özünün tolerantlığına və milli-etnik tərkibinə görə öncül yerlərdən birini tutur. Təsadüfi deyil ki, respublikamızda multikulturalizmə həsr olunmuş bir neçə Forum keçirilmiş və dünya dövlətləri Azərbaycan Respublikasında mövcud olan multikulturalizmi dünyaya nümunə kimi təqdim edirlər. Belə bir şəraitdə milli-etnik qrupların uğurlu sosial-psixoloji adaptasiyasının mexanizmlərinin tədqiqi bir tərəfdən dini, mədəni və milli tolerantlığın artırılmasına, digər tərəfdən isə sosial adaptasiya ilə bağlı yeni elmi faktların ortaya çıxarılmasına zəmin yaradır.

Açar sözlər: *etnik qruplar, sosial-psixoloji adaptasiya, etnik identiklik, etnik stereotip*

Резюме. На протяжении веков Азербайджан заселяли многочисленные этнические группы, которые проживают здесь и по сей день. Важно изучить направления социально-психологической адаптации этнических групп, проживающих в Азербайджане в новом социальном и политическом контексте.

Сегодня Азербайджан занимает одно из первых мест по толерантности. Не случайно в нашей стране было проведено несколько форумов, посвященных многонациональности, и наша республика представлена миру как образец мультикультурализма. В этом случае изучение механизмов успешной социально-психологической адаптации национально-этнических групп привело к росту религиозной, культурной и национальной толерантности, с одной стороны, и появлению новых научных фактов о социальной адаптации – с другой.

Ключевые слова: *этнические группы, социально-психологическая адаптация, этническая идентичность, этнический стереотип*

Summary. Throughout the centuries, numerous ethnic groups have been settled in Azerbaijan and live today. It is important to study the directions of the socio-psychological adaptation of ethnic and ethnic groups living in Azerbaijan in the new social and political context and to address the problems that are present in the adaptation process.

Today, developing Azerbaijan is one of the foremost places for its tolerance and ethnicity. It is no coincidence that several Forums dedicated to multinationalism have been held in our country and presented to the world as a model of multiculturalism of the world states in the Azerbaijan Republic. they do. In such a

case, the study of the mechanisms of successful socio-psychological adaptation of national-ethnic groups has led to a rise in religious, cultural and national tolerance on the one hand, and the emergence of new scientific facts about social adaptation on the other.

Key words: *ethnic groups, socio-psychological adaptation, ethnic identity, ethnic stereotype*

Milli-etnik qrupların müasir şəraitə adaptasiyasının sosial-psixoloji məsələlərini tam aydınlığı ilə müəyyənləşdirmək üçün adaptasiya prosesinin özünəməxsus cəhətlərini aydınlaşdırmaq lazımdır.

Aparılmış tədqiqatlarda milli-etnik qrupların adaptasiyasının daxili və xarici tərəfləri xüsusi qeyd edilir. Daxili adaptasiya psixoloji adaptasiya adlanır ki, bu da milli-etnik qrupların həyatdan məmnunluq hissində təzahür edir. Bununla yanaşı adaptasiyanın xarici tərəfini də ayırd edirlər ki, bu da sosial-psixoloji adaptasiya adlanır (4; 5; 7).

Adaptasiyanın bu cəhəti milli-etnik qrupların sosial və mədəni həyatda yeni qruplara uyğunlaşmasında, şəxsiyyətlərarası münasibətdə bərabərhüquqlu üzv kimi çıxış etməsində özünü göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sosial-mədəni və psixoloji adaptasiya qarşılıqlı şəkildə bir-biri ilə əlaqədirlər: “Bu zaman sosial baxımdan qeyri-adekvat davranış təcrid olunmaya aparır və psixoloji zədə yaradır ki, bu zaman psixoloji həssaslıq davranışda və bir sıra sosial vərdislərdə öz əksini tapır” (9, s. 692).

Fərdin bütünlüklə adaptasiyası üçün onun kompleks adaptasiya olunması zəruridir. Yeni sistemə adaptasiya yeni dəyərlərin formalaşmasına və onların cəmiyyətin tələblərinə müvafiqliyinə cavab verməsi vacibdir.

Faktlar göstərir ki, insanın adaptasiyası təbii, irsi, coğrafi amillərin ona kompleks təsirindən də asılıdır. Adaptasiya dəyişiklikləri özündə bu və ya digər dərəcədə şüurlu dəyişilmələri əks etdirir ki, bu da şəxsiyyətin daxili prizmasından keçərək, yeni dəyərlərə transformasiyası sayəsində mümkündür.

İstər uyğunlaşma, istərsə də dəyişiklik daim insanı izləyir. Buna görə də insan bu və ya digər dəyişikliyə həmişə hazır olmalı, situasiyanın variyasiyalarını dəqiq şəkildə əks etdirməyə nail olmalıdır. Bütün bunlar isə dəyişən şəraitə şəxsiyyətin daim hazırlığını özündə əks etdirir və insanın adaptasiya qabiliyyətlərini yüksəldir.

Adaptasiyanın növləri içərisində psixoloji adaptasiya mühüm rol oynayır. Psixologiyada adaptasiya hiss üzvlərinin uyğunlaşması kimi təqdim olunur. Psixoloji adaptasiya prosesi fasiləsiz baş verir, ona görə ki, sosial-iqtisadi şəraiti dəyişir, bu yönümdə şəxsiyyətin əxlaqi-etik yönümü də dəyişir. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən psixoloji adaptasiya digər adaptasiya növlərindən fərqlənir. Uğurlu uyğunlaşma, adətən, ətraf ələmlə harmonik münasibətlərin qurulması kimi təqdim olunur. Burada əsas diqqət milli-etnik qrupların həyatdan məmnunluğuna və psixoloji sağlamlığına yönəldilir (8).

Təbii ki, başqa mədəniyyətə adaptasiyada mədəni şok o zaman müşahidə olunmur ki, onda həmin mədəniyyətin dəyərləri fərd tərəfindən qəbul edilir və müsbət emosiyalar yaradır, onun mədəni dəyərlərinə heç bir təhlükə yaratmır. Belə psixoloji vəziyyətdən çıxış edən C. Berri mədəni şok anlayışı ilə bərabər, “akkulturasiya stressi” anlayışını da işlətməyə başlamışdır. Onun qənaətinə, mədəni şok yalnız neqativ təcrübə ilə bağlı deyil, o həm də yeni mədəni dəyərlərin qəbul edilərkən ortaya çıxan problemlərin həll edilməməsi qorxusundan meydana çıxan qorxu hissidir.

Sosial-mədəni mühitin dəyişməsi şəxsiyyətdən yeni sosial əlaqələr qurmağı və bu əlaqələr kontekstində özünün dəyərlər sistemini, peşəyönünü, peşəkar özünü təsdiqini və potensial imkanlarını bu istiqamətdə aktuallaşdırmağı tələb edir. Sosial mədəni mühitdən irəli gələn həmin tələblər şəxsiyyət qarşısında həm sosial mühitin tələblərinə uyğun, həm də özünün dəyərlərini gerçəkləşdirməyə imkan verən davranış strategiyası və ya adaptasiya mexanizmi seçmək məqsədi qoyur.

Əgər fərd özünün sosial-psixoloji adaptasiya prosesində geniş əlaqələr sistemi yaratmırsa və bu əlaqələri iqtisadi, siyasi, psixoloji əsaslara söykənmirsə, onda onun sosial mühitə müvəffəqiyyətlə adaptasiya oluna biləcəyindən danışmaq çətindir.

Sosial adaptasiyanın müvəffəqiyyətini təmin edən amillərdən biri də etnos üzvünün fərdi-

psixoloji xüsusiyyətləridir. Lakin faktlar göstərir ki, yalnız fərdi-psixoloji xüsusiyyətlər deyil, həm də fərddə pozitiv sosial identikliyin yaranması, onun sosial və etnomədəni xüsusiyyətləri də mühüm rol oynayır. Məsələn, türk toplumunun etnik-psixoloji xüsusiyyətlərindən biri ailəyə emosional bağlılığı, ondan aralıda yaşaya bilməyin çətinliyi və s. xarakterikdir. Yəni onların etnopsixoloji keyfiyyətləri bu və ya digər yad şəraitə və ya sosial-mədəni mühitə adaptasiyasını çətinləşdirir. Belə xüsusiyyətlər, yəni həssaslıq, kövrəklik, öz yurduna bağlılıq və s. onların adekvat adaptasiyasına mane olan amillərdəndir.

İnsanın adaptasiyasının və etnik aləminin psixoloji xüsusiyyətlərinin anlaşılması üçün sosial davranışın bəzi tənzimləmə mexanizmlərinin, məsələn, “Mən – konsepsiya” baxımından nəzərdən keçirilməsi zəruridir. Özü haqqında düşünərkən insan çox nadir hallarda neytral ola bilər, o həmişə özünə hansısa münasibət mövqeyindən yaşayır. Bununla əlaqədar olaraq, insanın özü haqqında düşüncələri həmişə emosional çalara malik olub, çox zaman özünün, şəxsiyyətinin, fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərini qiymətləndirmə xarakteri daşıyır. İnsanın özü haqqında fikirləri, rəyi onun davranışında, başqa insanlara münasibətində, onun gələcəkdə özündən nələr gözləyə biləcəyi haqqında olan ümidlərində reallaşır. Bütün bunlar dayanıqlı şəxsiyyət qurumu olan “Mən – konsepsiya”nın təməlini yaratmış olur.

“Mən – konsepsiya” özündə insanın özü haqqında bütün biliklərini, həmçinin onun özünü necə qiymətləndirməsini birləşdirir. O, tək-cə dərk olunmuş səviyyədə mövcud deyil, eləcə də qeyri-şüuri səviyyədə mövcud olmaqla, özünə qarşı yönləndirilmiş dərk edilməmiş daxili göstərişlərini duyğular şəklində də büruzə verir (6).

“Mən – konsepsiya”nın, adətən, üç əsas komponentini ayırd edirlər: koqnitiv, emosional-qiymətləndirmə və davranış.

Koqnitiv komponent olan “Mən obrazı” insanın özü haqqında təsəvvürlərinin mahiyyətini səciyyələndirir. “Mən obrazı” özündə insanın öz qabiliyyət və bacarıqları haqqında, əhatəsində olanlarla münasibətləri, zahiri görkəmi, sosial dairəsi, maraqları, şəxsi keyfiyyətləri və s. haqqında təsəvvürlərini birləşdirir. Bu sadalama sırası, praktiki olaraq, sonsuz ola bilər. Belə ki, “Mən obrazı” insan üçün əhəmiyyətli olan hər

bir şeyi, onun, bir tərəfdən, başqa insanlarla birliyini hiss etməyə, özünü onlarla birləşdirməyə, digər tərəfdən isə özünü onlardan fərqləndirməyə, özünü xüsusi, təkrar olunmaz şəxsiyyət kimi dərk etməyə imkan verən hər bir şeyi özündə birləşdirə bilər. Bu səbəbdən “Mən – konsepsiya” obrazının məzmununu iki tərkib hissəsi xarakterizə edir:

a) fərdin digər insanlarla birliyini təmin edən “birləşdirici” hissə;

b) insanın digərləri ilə müqayisədə seçici olmasına imkan yaradan və insanda özünün təkrarsızlığı, unikalılığı hissələri üçün əsas yaradan “ayırıcı” tərkib hissə.

Etnik psixoloji xüsusiyyətlərin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatlar göstərir ki, insanlar, prinsip etibarilə, öz milli mədəniyyətlərinə tənqidi yanaşmağı bacarırlar və eləcə də başqasına xas olan əcnəbi bir şeyi müsbət qiymətləndirməyə qadirdirlər.

“Mən-konsepsiya”nın ikinci komponenti özünə qarşı emosional-qiymətləndirmə münasibəti insanın (etnoforum) bütövlükdə özünə qarşı, yaxud şəxsiyyətinin, fəaliyyətinin və s. ayrı-ayrı tərəflərinə münasibətini əks etdirir və bu, özünə-nəhərmətdə, şəxsi ləyaqət hissində, özünüqiymətləndirmədə və iddiaların səviyyəsində təzahür olunur.

İkinci komponentin təməlini özünə-nəhərmət və ya şəxsi ləyaqət hissi, şəxsiyyətin dəyərləndirilməsi təşkil edir. Özünə-nəhərmət öz gücünə və imkanlarına inam hissidir. Bu, konkret olaraq heç bir sahə ilə əlaqədar deyildir və qiymətləndirmədən çox, insanın özünə qarşı ümumi münasibətini ifadə edir. Özünə-nəhərmət özünü olduğu kimi qəbul etmək, özünü sevməkdir.

Özünüqiymətləndirmə iddialarının səviyyəsi, yəni insanın qarşısına qoyduğu hədəflərin çətinlik səviyyəsi ilə sıx əlaqədardır; o, insanın hansı nailiyyətləri uğursuzluq, hansılarını isə müvəffəqiyyət kimi qəbul edəcəyini (qavrayacağını) müəyyən edir. Konkret fəaliyyət sahəsində özünüqiymətləndirmə və iddiaların səviyyəsi kifayət qədər dəqiq müəyyən oluna bilər. Bu səbəbdən də konkret fəaliyyət sahəsinə nəzərən qiymətləndirmə və iddiaların səviyyəsi yüksək, orta və aşağı ola bilər.

Belə hallarda özünüqiymətləndirmənin adekvatlığı haqqında da danışmaq lazım gəlir. Özünüqiymətləndirmə o zaman adekvat hesab

olunur ki, insan hər hansı fəaliyyət sahəsində real uğurlu fəaliyyətinə müvafiq gəlmiş olsun. Özünüqiymətləndirmə fəaliyyətin uğurluluğu ilə müvafiq olmadığı hallarda söhbət qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmədən gedir. Qeyri-adekvat qiymətləndirmə həqiqi dəyərdən yüksək (subyekt öz aktual imkanlarını olduğundan xeyli dərəcədə yüksək qiymətləndirir) və həqiqi dəyəri azaldılmış (subyekt aktual imkanlarını olduğundan aşağı səviyyədə qiymətləndirərkən) ola bilər. Həm qeyri-adekvat yüksəldilmiş, həm də qeyri-adekvat olaraq azaldılmış özünüqiymətləndirmə həm ümumi inkişafı, həm də hər hansı fəaliyyət növündə uğurlu olmanı güclü əngəlləyə biləcək bir amildir.

Özünəhörmətin aşağı səviyyəsinin təzahürlərindən biri natamamlıq kompleksidir. Bu hadisə tanınmış psixanalitik A. Adler (1870-1937) tərəfindən kəşf edilmişdir. Natamamlıq kompleksi insanın öz həyat problemlərinin həllində iqtidarsız, qabiliyyətsiz olmasına dayanıqlı əminliyində təzahür edir.

Belə insanlar onları əhatə edənlərin tərəfdaşlığına və köməyinə, daha mürəkkəb hallarda isə xüsusi psixoloji və psixoterapevtik köməyə ehtiyac duyurlar.

“Mən-konsepsiya”nın üçüncü komponenti davranış komponentidir. Bu komponent insanın özünütənzimləmə imkanlarını, insanın müstəqil qərarlar vermək qabiliyyətini, davranışını idarə etmək, onu nəzarətdə saxlamaq, öz əməllərinə görə cavab vermək kimi məqamları müəyyən edir.

Davranış komponentində həyatın insan qarşısında qoyduğu problemləri, eləcə də onun özünün qarşısına qoyduğu məsələləri həll edə bilib-bilməməsi, çətinliklərin öhdəsindən gələ biləcəyi, öz məqsədinə çata biləcəyi ilə əlaqədar təsəvvürləri və keçirdiyi hisslər əks olunur. Bütün bunlar isə şəxsin özünə inamlı və ya qeyri-inamlı olması şəklində təzahür edir.

“Mən-konsepsiya”nın vacib ölçülərindən biri də davranışda daxili və ya xarici nəzarətə istiqamət götürülməsidir. Buna əsasən insanları eksternal və internal kimi qruplara ayırmaq olar. Xarici nəzarətə istiqamətlənmə hallarında eksternalların özünü qiymətləndirməsi, əsasən, belə şəxslərə digər insanların münasibəti ilə müəyyən olunur, həyatlarında baş verən hadisələri isə onlar müvafiq olaraq tale, qəzavü-qədər, digər insanların təsiri ilə izah edirlər. Internallar daxili nəzarətə yönlənir və başlıca olaraq şəxsi özünüqiymətləndirməni nəzərə alırlar və hesab edirlər ki, həyatda hər şey yalnız onların özündən asılıdır. Lakin bu tiplərdən hər birinin tamamilə bir-birinə zidd olan təzahürləri qeyri-məhsuldardır, o cümlədən də etnik münasibətlərdə özünü neqativ yönümdə təzahür etdirir. Göründüyü kimi, milli-etnik qrupların sosial-psixoloji adaptasiyanın komponentləri olduqca müxtəlif və mürəkkəb psixoloji mexanizmə malikdir. Bu baxımdan müasir dövrdə milli-etnik qrupların sosial-psixoloji adaptasiyanın komponentlərinin mürəkkəbliyi nəzərə alınmalı və hər bir etnosun müasir şəraitə uğurlu adaptasiyasının sosial-psixoloji mexanizmləri öyrənilməlidir.

Problemin aktuallığı. Müasir şəraitdə milli-etnik qrupların sosial-psixoloji adaptasiyasının əsas istiqamətlərinin öyrənilməsi və yeni şəraitə uyğunlaşma imkanlarının aydınlaşdırılması məqalənin aktuallığını şərtləndirir.

Problemin elmi yeniliyi. Elmi yenilik onunla bağlıdır ki, məqalədə Azərbaycanda yaşayan milli-etnik qrupların sosial-psixoloji adaptasiyasının psixoloji məsələləri araşdırılır.

Problemin təbii əhəmiyyəti. Məqalədən seçmə fənlərin tədrisində istifadə oluna bilər.

Problemin təbii əhəmiyyəti. Məqalədən seçmə fənlərin tədrisində istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların adət və ənənələrinin təbliğində kitabxanaların rolu: Metodik vəsait. -Bakı, -2012, -45 s.
2. Bayramov, Ə.S. Psixologiya. / Ə.S. Bayramov, Ə.Ə. Əlizadə. -Bakı, 2003, -540 c.
3. Bayramov, Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. / Ə.S. Bayramov, Ə.Ə. Əlizadə. -Bakı: “QAPP - POLIQRAF” Korporasiyası, -2003.
4. Bayramov, Ə.S. Etnik psixologiya. / Ə.S. Bayramov -Bakı: Renessans, -2001, -374 c.
5. Алексеева, Т. И. Адаптивные процессы в популяциях человека. / Т. И. Алексеева -М., -1986. -С.150.
6. Татарко, А.Н. Методы этнической и кросскультурной психологии. / А.Н. Татарко Н.М. Лебедева. -М.: НИУ ВШЭ, -2011
7. Стефаненко, Т.Г. Этнопсихология: Учебник для вузов. / Т.Г. Стефаненко. -М.: Аспект Пресс, -2009.

8. Таранов, Е.В. Социально-психологические проблемы адаптации молодого рабочего: / Дис. ... канд.психол наук. /-М., -1976. -200 с.
9. Уорд К. Азбука аккультурации // Психология и культура. - СПб: -2003, -709 с.
10. Berry J.W. Immigration, Acculturation and Adaptation. -Ontario, -1996.

E-mail: narminagurbanova@yahoo.co.uk

Rəyçilər: *fəls.ü.e.d., dos. İ.M. Məmmədli,*
f.ü.e.d., dos. E.A. Piriyeva

Redaksiyaya daxil olub: 15.11.2022